

OVER DE HISTORISCHE BETEKENIS DER WOORDEN
MANNELIJK EN VROUWELIJK
IN DE PLANTKUNDE.

DOOR

H. L. GERTH VAN WIJK.

Ieder, die een oud kruidboek ter hand neemt, ontmoet meermalen de woorden mannetje en wijfje in verband met verschillende namen van planten, bijv. wolfsmelk manneken en wijfken, pionie manneken en wijfken, varen manneken en wijfken, waaruit schijnbaar de gevolgtrekking zou mogen gemaakt worden, dat de vroegere plantkundigen reeds begrip hadden van het bestaan der geslachten en der geslachtsorganen in het plantenrijk. Toch zou zulk een gevolgtrekking in hoofdzaak, waarschijnlijk zelfs geheel, bezijden de waarheid zijn, zooals uit het volgende kan blijken.

De vergelijking van verschillende planten op welke de woorden mannelijk en vrouwelijk werden toegepast, leert dat de gevallen waarin men deze termen gebruikte, kunnen worden teruggebracht tot de volgende vijf, die wij achtereenvolgens zullen nagaan.

- 1°. de oudere schrijvers kenden tweehuizigheid bij sommige planten en pasten op deze de bedoelde benamingen terecht toe;
- 2°. mannelijke planten zijn in den regel minder vruchtbaar dan vrouwelijke;
- 3°. mannelijke planten zijn in den regel grooter en sterker dan vrouwelijke;
- 4°. planten heeten mannelijk of vrouwelijk naar oppervlakkige

overeenkomst van wortels en vruchten met geslachtsorganen of lichamen van dieren;

5°. naar zeer toevallige punten van verschil tusschen twee schijnbaar of werkelijk verwante planten worden deze als mannelijk en vrouwelijk onderscheiden.

De oudste Grieksche geschiedschrijver HERODOTUS zegt betreffende den dadelpalm het volgende:

De vrucht van deze (d. w. z. van de mannelijke palmboomen) binden zij om de dadeldragende palmen, opdat de galwesp, in de dadel doordringend, hun de vrucht doet rijp worden en opdat de vrucht niet afvalt; de mannelijke palmen nl. dragen galwespen evenals de vijgen.

THEOPHRASTUS zegt daaromtrent: »De bevruchting der vrouwelijke palmen door de mannelijke is noodig ter voortbrenging en bewaring der vruchten. Men bewerkt ze op de volgende wijs; na de takken te hebben afgesneden die de mannelijke bloemen dragen, splijt men hare bloemscheede en schudt de wollige haren en het stof op de vrouwelijke bloem. Deze laatste wordt zoo genoemd daar ze vrucht draagt. De genoemde bewerking heeft ten gevolge dat een soort van huwelijk tot stand komt».

Eigenaardig is de beschrijving van PLINIUS, die volgens deskundige beoordeelaars Grieksche natuurhistorici napraatte zonder hen te hebben begrepen:

»De meest bevoegde natuurkenners beweren dat niet alleen bij de boomen, maar ook bij alle andere gewassen, tot zelfs bij de kruiden de twee geslachten voorkomen, een feit dat zich bij den palmboom het duidelijkst openbaart. Het mannetje bloeit in een twijg, de vrouwelijke kiemt zonder bloem voort te brengen slechts op de wijze van een aar. De vrouwelijke palmen brengen zonder mannelijke geen vruchten voort. Hij (d. i. de mannelijke palmboom), ruig door opstaande haren, bevrucht haar door zijn adem, door haar aan te kijken en ook door zijn stof. Houwt men den mannelijken boom af, dan worden de vrouwelijke alleenstaande, onvruchtbaar. Hun liefde is zoo goed opgemerkt, dat de mensch op het denkbeeld is gekomen hun huwelijk tot stand te brengen door de bloemen, de wol uit de bloemen of ook alleen het stof der mannetjes over de wijfjes uit te schudden».

Volgens THEOPHRASTUS bestaat de caprificatie der vijgen niet, gelijk de bevruchting bij de palmen, in een vereeniging of huwelijk van mannelijke en vrouwelijke organen. Het insect, uit zichzelf ontstaan

in een bloem van den wilden vijg, verlaat deze waar het geen voldoende voedsel meer krijgt, dringt vervolgens in de vrucht van een gekweekten vijg en doet dezen rijpen. Daarentegen vergelijkt bij de bevruchting bij de palmen met die der door vrouwelijke visschen in water afgezette eieren, welke daarna door de mannetjes bevrucht worden.

Uit deze laatste uitdrukking schijnt een zeer juist inzicht te blijken in hetgeen bij planten geschiedt. Toch is dit inzicht waarschijnlijk slechts bij toeval zoo juist, of wel een zeer gelukkige gedachte van den filosofischen geest des schrijvers zelve, wellicht ook van zijn leermeester ARISTOTELES. Immers hoe is het anders te verklaren dat de meening omtrent de bevruchting bij den vijg zoo hoogst gebrekkig is, terwijl zij toch bij deze plant geheel op dezelfde wijze geschiedt als bij den dadelpalm, met dit onderscheid slechts, dat de dadel tweehuizig is, de vijg eenhuizig. Bovendien blijkt nergens uit de geschriften van THEOPHRASTUS noch van een der andere oudere plantkundigen, dat zij iets zekers weten, hetzij van het samenstel der meeldraden en stampers, hetzij van de in hen gevormde mannelijke en vrouwelijke cellen. Slechts in één enkel geval maakt THEOPHRASTUS melding van een stijl en een stempel in de volgende bewoordingen:

»De vruchtbare bloemen van den citroenboom hebben in het midden een deel gelijkend op de spil van een spinnewiel; zij die dat orgaan missen blijven onvruchtbaar.»

Inderdaad verandert bij deze plant de stamper soms in meeldraden, in welk geval de bloem natuurlijk onvruchtbaar moet zijn.

Gesteld echter dat de oudere Grieksche schrijvers eenig denkbeeld of wellicht zelfs een juiste voorstelling gehad hebben van het bestaan der tweeërlei geslachten bij tweehuizige planten, in elk geval hebben zij de eenhuizigheid in het geheel niet begrepen evenmin als de tweeslachtigheid der bloemen. Op deze laatste zou wellicht betrekking kunnen hebben de volgende uitdrukking van ARISTOTELES:

»Bij den mensch en bij de dieren, die het vermogen bezitten zich van hare plaats te bewegen, geschiedt de voortplanting door samenwerking van twee individus, het eene mannelijk, het andere vrouwelijk. Daarentegen zijn bij de planten deze twee vermogens vereenigd; bij haar geschiedt de bevruchting, die het voortbrengen der zaden ten gevolge heeft, zonder voorafgaande paring van mannetjes en wijfjes».

Mocht deze uitdrukking werkelijk betrekking hebben op tweeslachtige bloemen, dan toont ze aan dat de schrijver geen juist denkbeeld had

van de tweeslachtigheid, daar de bevruchting, of, als men ze — zooals ARISTOTELES deed — wil vergelijken met hoogere dieren, de paring, bij tweeslachtige bloemen geheel op dezelfde wijze geschiedt als bij eenslachtige, terwijl bovendien, zoowel bij planten als bij dieren, een vrouwelijke cel moet worden bevrucht door een mannelijke.

Hadden de oudste schrijvers op het gebied van plantkunde geen helder begrip van het samenstel en van het doel der meeldraden en stampers, dan konden natuurlijk de latere plantkundigen daarvan evenmin een goede voorstelling hebben. Immers deze deden niet veel meer dan copieeren en commentarieren der ouderen en zich bezighouden met de vraag, welke plantensoort door die oude schrijvers onder een bepaalden naam verstaan werd, iets dat nog tot op dit oogenblik dikwijls onmogelijk blijkt, ofschoon deze oudere schrijvers slechts zeer weinig plantensoorten genoemd hebben.

Hierboven schreef ik, dat slechts eenmaal door een Grieksch schrijver wordt gezinspeeld op stijl en stempel; ook maakte ik melding van een enkele uitdrukking, die betrekking heeft op het bevruchtend vermogen van het stuifmeel. Zondert men deze zeer weinige plaatsen uit, dan vindt men nergens bij de oudere Grieksche schrijvers iets vermeld van meeldraden en stampers.

Door PLINIUS wordt slechts op eene plaats melding gemaakt van de meeldraden, nl. waar hij over de bloem der witte lelie, o. a. zegt:

»Alzoo is de reuk en de kleur dubbel, een andere is die van den kelk een andere die van den meeldraad.»

Het werk van de meeldraden en stampers, d. i. van de bloemen, met betrekking tot de vermenigvuldiging, begon eerst in het laatst der 17de eeuw juist bekend te worden, zoodat ook natuurlijk eerst na dien tijd een juist begrip ontstond betreffende de woorden mannelijk en vrouwelijk. Zoo b. v. schreef RUEL een bekend Fransch plantkundige uit het begin der 16de eeuw:

»Ook de jenevers bloeien niet.»

Door velen werd trouwens tot in de 16de en 17de eeuw aangenomen, dat dennen en sparren — verwanten van den jeneverboom — geen bloemen met meeldraden hebben, zooals o. a. blijkt uit een uitdrukking van RAI, die in 1693 schreef:

»MATTHIOLUS en BELON beweren dat de spar geen bloemen draagt. J. BAUHINUS is van een tegenovergestelde meening. Wat mijzelf betreft, ik aarzel niet mij aan de zijde van den laatste te scharen en bovendien houd ik vol, dat de bloemen met meeldraden bij de spar in

hunne toppen een stof bevatten, die bevruchtende werking uitoefent."

Betreffende het tweede door mij genoemde punt zegt THEOPHRASTUS:

»Bij alle boomen draagt de vrouwelijke plant geregeld vruchten, de mannelijke plant is somtijds onvruchtbaar en, als zij vruchten voortbrengt, zijn deze minder talrijk en kleiner."

Zoo onderscheidt hij een mannelijke en een vrouwelijke sumak- of fluweelboom (*Rhus Coriaria*); deze worden zoo genoemd omdat de eerste onvruchtbaar is, de tweede vrucht draagt.

»Men onderscheidt een mannelijke en een vrouwelijke terpentijnboom. De eerste is onvruchtbaar en juist daarom noemt men hem mannelijk."

Ook bij latere schrijvers vindt men omtrent sommige planten dit verschil genoemd: zoo b. v. geeft P. NYLANDT, Med. Dr., die in 1673 een Kruidboek¹ samenstelde, de volgende beschrijving:

»De lindenboom manneken werdt van de voorgaende (d. i. van den lindenboom wijfken) onderscheyden, door dien de bladeren niet soo effen noch glat, maer veel rouwer zijn, alsmede door dien dese soorte seer selden bloeyssel of vruchten voortbrengt, en daarom onvruchtbaar geoordeelt, nochtans schrijft DODONAEUS, dat de vruchten van den Lindenboom manneken plat, rondt, en. . . . 't samen in een gedrongen aen lange steelkens druyls wys bij een hangen."

Volgens THEOPHRASTUS heeft de onvruchtbaarheid der mannetjes de volgende oorzaak: »De vrouwelijke planten zijn vruchtbaarder dan de mannelijke, maar hebben minder levenswarmte. Mannelijke planten zijn on- of weinig vruchtbaar, omdat de voedingsvochten voor het grootste deel worden opgeslorpt door wortels, stengels en blaren, ten gevolge waarvan er niet genoeg overblijft tot vorming van vruchten, zoodat de vruchtbaarheid omgekeerd evenredig is aan den groei der vegetatie-organen. In dit opzicht is er volkomen overeenstemming tusschen planten en dieren; immers de laatsten worden spoedig oud als zij zeer vruchtbaar zijn en sterven na een kort bestaan. Zoo ook leven planten kort als zij zeer veel vruchten hebben voortgebracht, hetgeen gemakkelijk kan worden waargenomen bij druiven en vijgen. Daarentegen leven zij langer die on- of zeer weinig vruchtbaar geweest zijn."

¹ Dit boek, dat ik verscheidene malen zal aanhalen, gebruik ik omdat het behoort tot de laatste periode der kruidboeken, na welke voor de plantkunde als wetenschap een beteren tijd begon aan te breken.

Hoe vreemd het ook moge schijnen dat THEOPHRASTUS het bestaan aanneemt b.v. van onvruchtbare sumak- en terpentijnboomen, en ofschoon dit feit alleen zijn niet of verkeerd begrijpen van de geslachtsorganen bij planten reeds bewijst, is voor die opvatting toch wel eenige reden. Inderdaad dragen vele der genoemde en ook vele andere boomen in sommige jaren geen of zeer weinig vruchten. Verscheidene boomen moeten een betrekkelijk hoogen leeftijd bereiken eer zij vrucht dragen of ook eer hunne vruchten kiembare zaden bevatten. Zoo b.v. dragen dennen in den regel slechts vrucht na het 16de levensjaar, sparren eerst na het 20ste tot 25ste levensjaar. Hunne zaden zijn eerst kiembaar als zij genomen worden van 30- tot 40-jarige boomen. In verband met dit feit zaait men in boomscholen van vele soorten slechts zaden afkomstig van boomen, die 50 en meer jaren oud geworden zijn. Bovendien eindelijk dragen enkele exemplaren van eenhuizige boomen soms alleen of bijna alleen mannelijke bloemen, in welk geval ze natuurlijk geen of bijna geen vruchten kunnen voortbrengen. Ziet men deze omstandigheden over het hoofd, dan schijnt de onderscheiding van verschillende boomsoorten in vruchtbare en onvruchtbare exemplaren gerechtvaardigd.

Heeft men eenmaal aangenomen, dat een soort van tegenstelling bestaat tusschen de vruchtbaarheid der planten en de ontwikkeling harer vegetatie-organen, dan is een kleine schrede voldoende om verder te gaan en die individus van eene soort of van twee na verwante soorten mannelijk te noemen, welke grooter en sterker of ook harder zijn dan andere. Natuurlijk is dan het uitgangspunt — de genoemde tegenstelling — geheel vergeten. Uit verschillende voorbeelden kan beezen worden dat werkelijk deze opvatting van geslachten bestaan heeft.

Volgens DIOSCORIDES wordt een soort van *Aristolochia* (Duitsche pijp) mannelijk genoemd, omdat deze een langen raapvormigen wortel heeft en een dikkeren vertakt stengel dan de vrouwelijke, welker stengel dun en weinig of niet vertakt en welker wortel bolvormig is.

Twee soorten van *Conyza* worden volgens DIOSCORIDES en PLINIUS gebruikt: de grootste, mannetje genoemd (*Cupularia viscosa*), heeft een fraaier bloem en sterker geur, het is een heester ter hoogte van twee elleboogslengten. De kleine *Conyza*, wijfje genoemd (*Cupularia graveolens*), is slechts een voet hoog.

De hardheid van het hout der mannetjes is volgens THEOPHRASTUS in vele opzichten een gebrek. Het hout van den mannelijken spar is

veel moeilijker te bewerken dan dat van de vrouwelijke. In het algemeen noemen de houthakkers deze opmerking juist voor alle soorten van boomen; het hout der mannetjes heeft volgens hen korte en gedraaide vezels, dat der wijfjes lange en zachte.

PLINIUS verklaart, dat het hout van de vrouwelijke linde zacht, buigzaam en van zeer goede hoedanigheid is, dat van de mannelijke hard, vol kwasten, riekend en met dikke schors. Iets verder geeft hij op, dat de mannelijke klimop een dikkeren stam en hardere, dikkere bladeren heeft dan de vrouwelijke.

De vrouwelijke kornoelje is, o. a. volgens PLINIUS, kleiner en minder sterk dan de mannelijke, het hout is zacht en inwendig vol merg; ook kan men het niet gebruiken om er werpspietsen van te maken.

Voorbeelden te over om aan te toonen, dat de oudere schrijvers over plantkunde de woorden mannelijk en vrouwelijk hebben gebruikt in de boven opgegeven beteekenis: mannetjes grooter en steviger dan wijfjes. Tot in de 16de en 17de eeuw hebben de plantkundigen datzelfde beginsel in den regel toegepast, ten bewijze waarvan ik enkele voorbeelden zal aanhalen.

»Hoewel maer eenderhande soorte van dese boom (dat is van den Cypresboom) te vinden is, nochtans wordt hij in Nederlandt onder de naem van manneken en wijfken onderscheiden; te weten, wanneer hij hoogh opschiet, en nootkens draeght, wordt hij Cypres-manneken, maer indien hij kleyn en onvruchtbaer blijft, Cypres-wijfken genaemt.”

»Wolfsmelck-manneken heeft ronde roode steelen, omtrent anderhalven voet hoogh opschietende, Wolfsmelck-wijfken brengt voort seer veel steelkens van een voet hoogh.”

»De bladeren van de Noten-muscaet-boom manneken zijn veel langer en grooter als die van de voorgaende soorte (d. i. de Noten-muscaet-boom wijfken). De vruchten zijn oock langwerpiger.”

»Varen-wijfken brengt een enckelde, gestreepte of kantige steel voort, met kleynder bladeren, als die van varen-manneken bewassen.”

Dat in dit laatste geval de onderscheiding mannelijk en vrouwelijk niets te maken kan hebben met de geslachtsorganen volgt uit het feit, dat de varens in den toestand waarin ieder ze als varens kent geen geslachtsorganen hebben. Overigens zegt dezelfde schrijver dien ik hierbij aanhaalde:

»Yeder bladt is. . . . van achteren met vuyle stippelen besprengt, die ten onrechte van sommige voor het zaet aengesien worden; want dit gewas geen bloemen nochte zaet voortbrengt.”

In het kruidboek van DODONAEUS, uitgegeven te Antwerpen in 1644, wordt een afbeelding gegeven van kemp sonder saet en van kemp met saet, welke respectievelijk genoemd worden kemp wijfken en kemp manneken.

»Het manneken is het vruchtbaer, dat asch-verwigh saedt voortbrengh't, vol soet mergh; maer is stercker, rouwer, boomachtigher, ende dienende om touwen ende stroppen oft koorden te maecken. Het wijfken oft onvruchtbaer kemp is sachter van steele, teerer van schorsse, ende bequaemer om spinnen ende weven; waeraf den schijn van de bloeme ende saedt vergaet in een mosachtighe ende poederachtighe stoffe, gelijk de vaeren, als eensdeels voorseydt is.»

De tweehuizigheid van den hennep, over welke vreemd genoeg de Grieksche natuurhistorici zwiigen, is zoo duidelijk, dat zelfs de landbouwende bevolking de beide geslachten onderscheidt, ofschoon deze uit den aard der zaak slechts bij hooge uitzondering eenig denkbeeld heeft van het leven der planten en dus ook van het bestaan der sexen bij deze. Merkwaardig genoeg worden ook door haar de geslachten verwisseld; bij het Nederlandsche volk heet de mannelijke plant wijfjeshennep, gelde of gelling, daarentegen wordt de vrouwelijke plant mannetjeshennep, zaailing of zaling genoemd. Ook in andere landen maakt het volk dezelfde fout betreffende het geslacht dezer planten. Waarschijnlijk is dit volksbegrip ontstaan door generalisatie van een bij dieren waargenomen feit; immers over het algemeen zijn bij de hooger ontwikkelde dieren — en juist met deze komt het volk het meest in aanraking — de mannetjes grooter en sterker dan de wijfjes. Zeer mogelijk hebben de schrijvers uit de middeleeuwen en later eenvoudig dit volksbegrip betreffende de geslachten bij den hennep overgenomen, zonder te onderzoeken of het op goede gronden rustte.

Een uitzondering op den regel, dat de mannetjes grooter zijn, wordt gevormd door den laurierboom, ten minste ik vond daaromtrent: »De Laurier-boom werdt hier te Lande onderscheyden in Laurier met breede bladeren ofte wijfken, Laurier met smalle bladeren ofte manneken. . . . De smalbladige verschilt van de voorgaende, omdat hij soo hoogh niet op en wast. . . .» Ook de kwee vormt een uitzondering, immers daarvan wordt gezegd: »Het manneken of Quee-appelboom heeft een veel dunder stam als het wijfken», maar de onderscheiding van die beide planten berust op een verschil in vrucht.

Planten, die in eenig opzicht een toevallige — zij het ook zeer oppervlakkige — overeenkomst vertoonden met een deel van het menschelijk lichaam, werden op grond daarvan veelal beschouwd als een werkzaam geneesmiddel tegen ziekten of gebreken dezer deelen.

Bekend is dit opzicht o. a. de beruchte Mandragora, het mandragerskruid, welker groote raapvormige wortel soms enkelvoudig, maar soms ook gesplitst is in twee een weinig gedraaide, naar beneden dunnere einden, welke men vergeleken heeft met twee gekruiste menschenbeenen; PYTHAGORAS noemde deze plant daarom Anthropomorphon. Men onderscheidde een mannelijke en een vrouwelijke Mandragora; de laatste heeft dunnere en minder witte wortels, en haar vrucht is peervormig in tegenstelling met de bolvormige vrucht van het mannetje. Beide planten werden gebruikt tot het bereiden van drankjes, die liefde inboezemden en vruchtbaar maakten. Volgens de algemeen heerschende meening stelde men zich aan zoo groote gevaren bloot bij het verzamelen dezer wortels, dat zij slechts tegen hoogen prijs verkrijgbaar waren. Dientengevolge kwamen de handelaars op den gelukkigen inval om de genoemde wortels na te bootsen, waartoe zij menschelijke figuurtjes sneden uit wortels van de heggelrank. Bovendien dischten zij, om het geloof in de werkzaamheid van hun middel levendig te houden en het tegen goeden prijs van de hand te kunnen zetten, sterk gekleurde verhalen op betreffende de gevaren door hen geloopt bij het inzamelen der planten.

Een zeer vreemde toepassing der woorden mannelijk en vrouwelijk op het plantenrijk, door vergelijking met geslachtsorganen, is wel die op wierook. Deze harsachtige stof, verkregen door insnijding van enkele boomen uit Indië en Arabië, komt nu eens voor in den vorm van bolletjes, die dan dikwijls twee aan twee vereenigd zijn, dan weer in den vorm van meer of minder langwerpige tranen. De bolronde vorm wordt mannelijke wierook genoemd door DIOSCORIDES en PLINIUS; deze soort wordt hooger geschat dan de vrouwelijke, welke donkerder gekleurd is, minder aangenaam riekt en dikwijls gemengd is met vreemde bestanddeelen, vooral met stukken schors. Beide schrijvers voegen er bij, dat, daar de mannelijke wierook duur is, deze dikwijls vervalscht wordt met gom en dennenhars.

Als laatste geval rest mij nog de bespreking van planten op welke de bedoelde namen werden toegepast om soorten uit elkander te houden, die anders onbenoemd zouden gebleven zijn.

Hieromtrent zegt THEOPHASTUS het volgende: »Het meerendeel der

wilde planten heeft geen naam, en bovendien zijn zij slechts bij weinig menschen bekend. Men kan er dus niet over verwonderd zijn, dat men, om ze te onderscheiden, zich bediend heeft van de bijvoeging mannelijk en vrouwelijk. Daarentegen zijn alle gekweekte planten tamelijk wel bekend en elk harer heeft een afzonderlijken naam gekregen."

Uit deze woorden blijkt voldoende dat, ten minste in vele gevallen, geenerlei begrip van geslacht aan deze woorden gehecht werd, hetgeen door voorbeelden gestaafd kan worden.

De mannelijke *Anagallis* heeft volgens *Dioscorides* en *Plinius* een roode, de vrouwelijke een blauwe bloem; natuurlijk spreken dienovereenkomstig de latere Nederlandsche botanici van een guichelheil manneken en wijfken.

Volgens *C. Bauhinus* heeft de mannelijke smeewortel (*Symphytum officinale*) roodachtige of violetkleurige bloemen, de vrouwelijke — een verscheidenheid van deze soort — witte of geelachtige.

Anderen noemen de kweeperen mannelijk en de kweeappels vrouwelijk op grond van het verschil in vruchtvorm; weer anderen noemden mannelijk die perziken, welker vleesch vast aan den steen zat, vrouwelijk die met gemakkelijk loslatend vleesch.

Dat men het in dit geval niet zeer nauw nam met de natuurlijke verwantschap blijkt o. a. uit de namen mannelijke en vrouwelijke balsemien, waarvan de eerste een verwante is van de komkommer, de laatste de bekende balsemien onzer tuinen.

Het eerenprijs manneken was werkelijk een eerenprijs (*Veronica officinalis*), het eerenprijs wijfken was een soort van wild leeuwenbekje.

Middelburg, December 1893.